

بررسی و نقد تداخل آیات مکی و مدنی

دکتر قاسم فائز
دانشیار دانشگاه تهران

سرشناسه	فائز، قاسم، ۱۳۳۵-
عنوان و نام پدیدآور	بررسی و نقد تداخل آیات مکی و مدنی / قاسم فائز
مشخصات نشر	مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری	۴۴۲
شابک	ISBN 978-600-06-0095-2
وضعیت فهرست‌نویسی	فیا
موضوع	قرآن - شأن نزول
موضوع	Qur'an - Occasion, for revelation
موضوع	تفسیر
موضوع	Qur'an - Criticism, Interpretation, etc
موضوع	قرآن - سوره‌ها و آیه‌ها
موضوع	Qur'an - Suras and Ayats
موضوع	قرآن - سوره‌ها و آیه‌ها - ترتیب نزول
موضوع	Qur'an - Suras and Ayats - Chronological arrangement
شناسه افزوده	بنیاد پژوهشهای اسلامی
رده کنگره	۱۳۹۵ / ۲ / ک / ۷۰ BP
رده بندی دیویی	۲۷ / ۱۵۲
شماره کتابشناسی ملی	۴۲۷۸۴۸۹

بررسی و نقد تداخل آیات مکی و مدنی

دکتر قاسم فائز

ویراسته محمود نظری‌پور

چاپ اول: ۱۳۹۵ / ۵۰۰ نسخه، وزیری / قیمت ۱۸۰۰۰۰ ریال

چاپ و صحافی: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی

بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد: صندوق پستی ۳۶۶-۹۱۷۳۵

مراکز توزیع:

تلفن و دورنگار واحد فروش بنیاد پژوهشهای اسلامی: ۳۲۲۳۰۸۰۳

فروشگاه‌های کتاب بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد: ۳۲۲۳۳۹۲۳، قم: ۳۷۳۳۰۲۹

www.islamic-rf.ir

info@islamic-rf.ir

حق چاپ محفوظ است

فهرست مطالب

سخن ناشر.....	۷.....
مقدمه.....	۹.....
ضرورت و اهمیت این تحقیق.....	۱۱.....
پیشینه تاریخی بحث آیات مستثنیات.....	۱۶.....
سده اول.....	۱۶.....
سده دوم.....	۱۶.....
سده سوم.....	۱۸.....
سده چهارم.....	۱۹.....
سده پنجم.....	۲۱.....
سده ششم.....	۲۴.....
سده هفتم.....	۲۶.....
سده هشتم.....	۲۷.....
سده نهم.....	۲۸.....
سده دهم.....	۳۰.....
سده یازدهم.....	۳۱.....
سده دوازدهم.....	۳۲.....
سده سیزدهم.....	۳۲.....
سده چهاردهم.....	۳۳.....
سده پانزدهم.....	۳۴.....
ناقدان تداخل آیات مکی و مدنی در سوره ها.....	۳۶.....
۱- کسانی که منکر تداخل در سوره های مدنی اند.....	۳۶.....
۲- کسانی که اصل تداخل را قبول دارند ولی بسیاری از مصادیق را رد می کنند.....	۳۷.....
۳- کسانی که مکرراً اصل تداخل اند.....	۳۸.....

فصل اول

سوره های مکی و مدنی.....	۴۱.....
تعریف مکی و مدنی.....	۴۳.....
روش شناخت قرآن مکی و مدنی.....	۴۴.....
روش سماعی شناخت قرآن مکی و مدنی.....	۴۵.....
روش قیاسی شناخت قرآن مکی و مدنی.....	۴۵.....
ویژگی های سوره های مکی و مدنی.....	۴۶.....

فهرست مطالب □ ۵

۲۹. سورة سبأ.....	۲۹۶	۵۴. سورة مرسلات.....	۴۰۴
۳۰. سورة فاطر.....	۳۰۲	۵۵. سورة مطففين.....	۴۰۶
۳۱. سورة يس.....	۳۰۵	۵۶. سورة اعلی.....	۴۱۱
۳۲. سورة زمر.....	۳۱۰	۵۷. سورة بلد.....	۴۱۳
۳۳. سورة غافر.....	۳۱۸	۵۸. سورة لیل.....	۴۱۵
۳۴. سورة شوری.....	۳۲۳	۵۹. سورة ماعون.....	۴۱۶
۳۵. سورة زخرف.....	۳۳۰	فرجام سخن.....	۴۱۹
۳۶. سورة جاثی.....	۳۳۴	اقسام تداخل.....	۴۲۱
۳۷. سورة احقاف.....	۳۳۷	اقسام آیات مستثنیات.....	۴۲۱
۳۸. سورة محمد.....	۳۴۸	مستثنیات سوره‌های مکی.....	۴۲۲
۳۹. سورة حجرات.....	۳۵۰	مستثنیات سوره‌های مدنی.....	۴۲۳
۴۰. سورة ق.....	۳۵۰	سوره‌های بدون استثنا.....	۴۲۴
۴۱. سورة نجم.....	۳۶۰		۴۲۴
۴۲. سورة قمر.....	۳۶۵	بواع دلایل قائلان به استثنا (تداخل).....	۴۲۵
۴۳. سورة الرحمن.....	۳۶۸	دلیل.....	۴۳۰
۴۴. سورة واقعه.....	۳۷۰	نقد نظریه استثنا.....	۴۳۱
۴۵. سورة حدید.....	۳۷۵	منابع و مآخذ.....	۴۳۳
۴۶. سورة مجادلہ.....	۳۷۶	کتاب‌ها.....	۴۳۳
۴۷. سورة تحریم.....	۳۷۸	مقالات.....	۴۴۲
۴۸. سورة ملک.....	۳۸۰		
۴۹. سورة قلم.....	۳۸۳		
۵۰. سورة معارج.....	۳۸۷		
۵۱. سورة مزمل.....	۳۹۱		
۵۲. سورة مدثر.....	۳۹۶		
۵۳. سورة دهر (انسان).....	۳۹۸		

سخن ناشر

قرآن کریم، کتاب و کلام خداوند علیم و حکیم است که بر قلب نازنین پیامبر رحمت نازل شده است. قرآن آخرین کتاب خدا برای هدایت جامعه بشری است؛ از این رو جامع و کامل بوده و در واقع، آخرین نقشه الهی برای سعادت انسان است. این کتاب آسمانی دربردارنده همه معارف الهی و تفسیر کاملی از عالم هستی از مبدأ تا معاد و نیز همه ارزش‌ها و فضیلت‌ها و باورها و نیایدیهایی است که انسان با هر رنگ و نژاد و ملیت و زبان، تا روز قیامت برای حرکت تکاملی و هدایت‌مند خود به آن نیاز دارد.

یکی از ویژگی‌های قرآن که از ابعاد مجازی آن نیز محسوب می‌شود، وحدت و یکپارچگی و هماهنگی کامل میان همه معانی و حقایق و معارف آن است و کوچک‌ترین اختلاف و تضاد و تناقضی در آن وجود ندارد: ﴿أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا﴾ (نساء / ۸۲).

در این آیه شریفه به این نکته اشاره شده و مورد تذکر قرار گرفته است که اگر این قرآن را نزد غیر خداوند حکیم و علیم و یگانه بود، به یقین در آن اختلاف فراوان مشاهده می‌شد، در حالی که هیچ‌گونه اختلافی در آن نیست؛ چنان که در حدیث آمده است: «يَصْدَقُ بَعْضُهُ بَعْضًا».

در آیه‌ای دیگر می‌فرماید: ﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا﴾ (انبیاء / ۲۲)؛ اگر در آسمان و زمین (جهان هستی) خدایان بسیاری به جز الله که خدای واحد است می‌بود، به یقین فساد و تباهی عالم را فرا گرفته بود. و در سوره ملک، با باطل کردن تالی، این استدلال را کامل نموده، می‌فرماید: ﴿مَا تَرَى فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ مِنْ تَفَافُتٍ فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرَى مِنْ فُتُورٍ﴾ * ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ يَنْقَلِبْ إِلَيْكَ الْبَصَرُ خَاسِئًا وَهُوَ حَسِيرٌ * (ملک / ۳-۴)؛ در آفرینش

خدای رحمان تفاوتی مشاهده نمی‌کنی. پس نگاه خود را برگردان. آیا سستی و ضعفی در عالم می‌بینی؟ پس نگاهت را دوباره برگردان. سرانجام چشمانت [در جست‌وجوی خلل و نقصان ناکام مانده] به سوی تو باز می‌گردد، در حالی که خسته و ناتوان است.

این حقیقتی است که برای هر انسان بصیر و آگاه و منصفی روشن است. کتابی با این جامعیت که «تَبَيَّنَا لِكَأَلِّ شَيْءٍ» است، در طول دوران ۲۳ ساله بعثت بر پیامبر نازل شده است. بخشی از سوره‌ها در شرایط سخت مکه و قبل از هجرت (سوره‌های مکی) نازل شده و برخی در دوران فتوحات مدینه و در شرایط بدر و حنین و فتح مکه (سوره‌های مدنی). این وحدت را همان‌گونه که همان می‌دهد که قرآن نازل شده «من لدن حکیم علیم» است.

نکته قابل‌تذکره: نظم تدوینی و چینش حکیمانه قرآن است که با ترتیب نزولی آن متفاوت می‌باشد و توسط شیخ محمد بن پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله انجام گرفته است؛ هم ترتیب سوره‌ها که با فاتحه آغاز می‌شود و به سوره ناس ختم می‌گردد و هم ترتیب آیه‌ها در سوره‌ها. این نیز واقعیتی است که اهتمام رسول خدا به قرآن نیز مجموعه روایت‌های ارجاع و تمسک به قرآن، مانند نصوص ثقلین، گواه و مؤید آن است: «انّی تارک فیکم الثقلین: کتاب الله و عترتی». این حدیث متواتر که در بردارنده حاکمیت الهی در باره قرآن و اهل بیت است، نمی‌تواند در شرایطی صادر شده باشد که قرآن مدینه را پراننده و غیر منظم تلقی شود. به هر حال، کتاب حاضر: پژوهش فاضل ارجمناء، کتاب دکتر قاسم فائز است که با صبر و حوصله و دقت، سوره‌های مکی و مدنی و تداخل آیه‌های مکی و مدنی (آیه‌های مکی در سوره‌های مدنی و آیه‌های مدنی در سوره‌های مکی)، با مبرر بررسی و نقد قرار داده‌اند. بی‌گمان یکی از عامل‌های اثرگذار در فهم قرآن، توجه و دقت به همین موضوع است که امیدواریم مورد استفاده فاضلان گرامی و اهل تدبّر در قرآن قرار گیرد.

مقدمه

در بیشتر کتب علم قرآن، آیات مکی و مدنی برمبنای سه عنصر خطاب، مکان و زمان تعریف شده‌اند. ولی بهترین تعریف جامع و مانع در این باره تعریف برمبنای زمان است. از این رو، آیه مکی آیه‌ای است که قبل از هجرت نازل شده و آیه مدنی آیه‌ای که بعد از هجرت نازل شده باشد و لو در مکه^۱.

با این حال، برخی آیات وجود دارند که دلیل آیات مستثنیات جای می‌گیرند و در آن‌ها آیات مکی و مدنی با یکدیگر تداخل می‌یابند، بدین معنا که به دستور پیامبر ﷺ آیه‌ای مدنی در سوره‌ای مکی قرار گرفته است و بالعکس.^۲ حتی گاهی قسمتی از یک آیه، مدنی و قسمت دیگر مکی است. مثل آیه سه از سوره مائده که گفته شده قسمتی از آن یعنی از «الْيَوْمَ يَئِسَ» تا «دِينًا» مکی است. در برخی کتاب‌های حدیث، علوم قرآن، تاریخ قرآن و تفسیر آمده است که پیامبر ﷺ بعضی از آیات مکی را در داخل سوره‌های مدنی و بالعکس قرار می‌داد.^۳

۱. زرکشی، محمد بن عبدالله، البرهان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۱۸۷.

۲. بهشتی، فریده السادات، مکی و مدنی: نگاهی تاریخی به تقسیم‌بندی مکی و مدنی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، ص ۹۱.

۳. بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح البخاری؛ زرکشی، محمد بن عبدالله، البرهان فی علوم

آیا واقعاً چنین تداخل‌هایی به دستور پیامبر ﷺ یا صحابه انجام شده است؟ این تحقیق بر آن است که ثابت کند چنین عملکردی با طبیعت زبان و فصاحت و بلاغت سازگار نیست و در قرآن که بلیغ‌ترین متن است صورت نگرفته است.

وجود برخی نقل قول‌ها از صحابه سبب شده است که تابعان و علمای دوره‌های بعد تصور کنند که پیامبر آیات مکی و مدنی را با هم در آمیخته است؛ از جمله این مثل: هرگاه آیه‌ای وحی می‌شد پیامبر یکی از کاتبان وحی را احضار می‌کرد و می‌گفت این آیه یا آیات را در فلان محل از فلان سوره قرار دهد.^۱ واضح است که این گونه نقل‌ها در صورت صحت هیچ گونه صراحتی بر تداخل آیات مکی و مدنی ندارد.

با وجود این، در روایتی که از ابن عمر نقل شده است، این امر قوت گرفت و گفته شد: «سورة فلان مكية إلا ثلاث آيات منها» یا «نزلت بمكة» سورة فلان سوی خمس آيات من آخرها^۲ به طوری که خیلی از مفسران در ابتدای هر سوره ایاتی را استثنا کردند؛ برای مثال طبرسی می‌نویسد: «سورة غافر مكية . قال ابن عباس وقتادة: إلا آيتين منها نزلتا بالمدينة» **«إِنَّ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ إِلَى قَوْلِهِ «يَعْمَلُونَ» وَقَالَ الْحَسَنُ: إِلَّا قَوْلَهُ: «وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ بِالْعَشِيِّ وَالْإِبْكَارِ» يَعْنِي بِذَلِكَ صَلَاةَ الْفَجْرِ وَصَلَاةَ الْمَغْرِبِ وَقَدْ ثَبِتَ أَنَّ فِرْضَ الصَّلَاةِ نَزَلَ بِالْمَدِينَةِ»**^۳.

القرآن، ج ۱، ص ۲۹۶؛ فیض کاشانی، ملامحسن، تفسیر الصافی، ص ۱۳۰۳-۱۳۱۴؛ زنجانی، ابو عبد الله، تاریخ القرآن، ص ۲۸.

۱. ابن عطیه، مقدمتان، ص ۴۱؛ سیوطی، عبد الرحمن بن ابی بکر، الإیتقان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۱۹۹ و ۱۰۴.

۲. سیوطی، عبد الرحمن بن ابی بکر، الإیتقان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۲۰.

۳. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۸، ص ۷۹۷.

آیات مستثنا دو نوع اند: آیات مستثنای مکی، یعنی آیات مکی در سور مدنی و آیات مستثنای مدنی، یعنی آیات مدنی در سور مکی.

آیات مستثنای مدنی گاه در آغاز سوره‌های مکی، نظیر هشت آیه اول سوره کهف^۱، گاه در میانه سوره‌های مکی، نظیر آیه ۷۱ سوره مریم^۲ و گاه در پایان یک سوره مکی، نظیر سه آیه پایانی سوره نحل^۳ گزارش شده‌اند، اما آیات مستثنای مکی تنها در میانه سور مدنی، نظیر آیه ۱۰۹ سوره بقره^۴ و گاه در پایان سور مدنی نظیر دو آیه پایانی سوره توبه^۵، یاد گردیده‌اند.

در این کتاب، ما کوشش می‌نماییم تا ثابت کنیم که چنین نقل قول‌هایی صحت ندارد و چنین اعتقادی ناشی از اعتماد به روایات نادرست و بی‌دقتی در فهم برخی نقل قول‌های اولیه و برداشت‌های نادرست از برخی اسباب نزول‌ها و اجتهاد مفسران و خلط میان مبنای مکی و مدنی و... است.

ضرورت و اهمیت این تحقیق

علم مکی و مدنی یکی از لوازم تفسیر است^۶ و علم به زمان نزول آیه در فهم آن نقش مهمی را ایفا می‌کند. از این رو، بحث از صحت و سقم داخل آیات مکی و مدنی مفسران را از برداشت‌های نادرست دور می‌دارد.

۱. سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، الإیتقان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۲۹.

۲. همان‌جا.

۳. همان، ص ۲۸.

۴. همان، ص ۲۷.

۵. همان، ص ۲۸.

۶. زرکشی، بدرالدین، البرهان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۱۹۲.

بحث تداخل در صورت پذیرش در همه فوایدی که علم مکی و مدنی دارد نقش دارد؛ از جمله :

۱- شناخت ناسخ و منسوخ^۱: هرگاه دو آیه در یک موضوع وارد شود و حکم یکی مخالف دیگری باشد و بدانیم که کدام مکی و کدام مدنی است، حکم به ناسخ بودن مدنی می‌کنیم؛ چه آیه مدنی قطعاً بعد از آیه مکی نازل شده است^۲؛ زیرا ناسخ طبعاً از لحاظ زمانی از منسوخ متأخر است.^۳

۲- شناخت مخصص: مخصص از مخصص: بنا بر عقیده آن دسته از علمای اصول که قائل به تأخر مخصص است^۴ شناخت آیه مکی از مدنی در تشخیص مخصص از مخصص مهم است.

۳- شناخت تاریخ و سیر تدوین و تکاملی تشریع قوانین اسلامی: ارمغان این شناخت فهم اصول تربیت جامعه و ایصال به بنی آدم آموزه‌های اسلام در تربیت ملت‌ها و افراد است.^۵

۱. همان، ج ۱، ص ۱۸۷.

۲. زرقانی، محمد، مناهل العرفان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۹۱.

۳. حکیم، سید محمد باقر، علوم القرآن، ص ۴۴. البته لازم نیست یکی و دیگری مدنی باشد، بلکه هر دو آیه می‌توانند مکی یا مدنی باشند؛ مثل آیه نجوی که ناسخ و منسوخ، هر دو مدنی اند: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَجَّيْتُمُ الرُّسُولَ فَقَدِمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَةٌ ذَلِكَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَأَظْهَرُ فَإِنْ لَّمْ تَجِدُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ * أَشْفَقْتُمْ أَنْ تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَاتٍ فَإِذْ لَمْ تَفْعَلُوا وَتَابَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾ (مجادله ۵۸): (۱۲-۱۳). آنچه لازم است تأخر ناسخ از منسوخ است.

۴. سیوطی، عبد الرحمن بن ابی بکر، الإتقان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۱۱.

۵. زرقانی، محمد، مناهل العرفان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۱۹۶.

- استدلال‌های فقهی و استنباط احکام: چه بسا آیه‌ای به ظاهر مشتمل بر حکم شرعی است ولی چون در مکه نازل شده و هنگام نزول، هنوز آن حکم تشریع نشده است، درک آن روشن نیست؛ لذا باید یا راه تأویل را پیش گرفت یا به گونه‌ای دیگر تفسیر کرد؛ مثلاً مسئله تکلیف کافران به فروع احکام شرعی یکی از مباحث اختلافی فقهاست و بیشتر آنان کفار را در حال کفر مکلف به فروع نمی‌دانند و در این باره به دلیل و روایات فراوانی استناد می‌کنند، ولی گروه مخالف به آیه ۷ از سوره فصلت حسک بسته‌اند؛^۱ چه در این آیه مشرکان به دلیل انجام ندادن فریضه زکات نکوهش شده‌اند. اما باید گفت سوره فصلت مکی است و فریضه زکات در مدینه تشریع شده است؛^۲ هنگام نزول آیه مذکور، زکات حتی بر مسلمانان هم واجب نبوده است. مقصود از زکات، تنها ادای صدقات بوده است که مشرکان می‌پرداختند.^۳

- استدلال‌های کلامی: آیاتی که درباره تأویل اهل بیت علیهم‌السلام نازل شده، بیشتر مدنی است؛ چون این مباحث در مدینه مطرح شده است. برخی این سوره‌ها یا آیات را مکی دانسته‌اند، که در این صورت نمی‌توانند به استدلال قرار گیرند. بنابراین، شناخت دقیق مکی و مدنی، یکی از ضروریات علم کلام در مبحث امامت است؛ مثلاً آیات ۷ تا ۱۲ از سوره انسان درباره اهل بیت علیهم‌السلام نازل شده است. طبرسی با ذکر روایات معتبر فراوانی از طریق اهل سنت و اهل بیت علیهم‌السلام مدنی بودن این آیات را اثبات کرده است ولی کسی مثل عبدالله بن زبیر که دشمن

۱. * وَوَيْلٌ لِّلْمُشْرِكِينَ * الَّذِينَ لَا يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ *

۲. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۹، ص ۶؛ طباطبایی،

سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۷، ص ۳۶۲.

اهل بیت علیهم السلام بوده است^۱، اصرار بر مکی بودن آن‌ها دارد.^۲

- شناخت مراحل دعوت پیامبر صلی الله علیه و آله و تحولات دعوت اسلامی و ویژگی‌های کلی آن^۳:
انسان پیوسته در صدد بوده است تا هر حادثه تاریخی را بشناسد و دریابد که در چه زمانی و در کجا اتفاق افتاده و عوامل و اسباب آن چه بوده است؟ بدین طریق بود که علم تاریخ به وجود آمد. بنابراین، دانستن سوره‌ها و آیه‌های مکی و تشخیص آن‌ها از آیه‌های مدنی اهمیت به‌سزایی دارد.^۴

- شناخت صحنه و احوال و اوضاع بعضی از روایات، مثل:

سعید بن المسیب عن أبيه قال لما حضرت أبا طالب الوفاة دخل عليه رسول الله صلی الله علیه و آله وعنده أبو جهم عبد الله بن أبي أمية فقال: أي عم، قل لا إله إلا الله أحاج لك بها عند الله. فقال أبو جهم: هل وعبد الله: يا أبا طالب، أترغب عن ملة عبد المطلب؟ فلم يزالا يكلمانه حتى آخر شيء. كلمهم به هو على ملة عبد المطلب. فقال النبي صلی الله علیه و آله عليه و[آله و] سلم: لأستغفرن لك ما لم أنه عنك فنزلت: «مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ ءَامَنُوا أَنْ يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ وَلَئِنْ أُولَىٰ قُرْبَىٰ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُمْ

۱. علی علیه السلام: «ما زال الرّیّز رجلاً ممّا أهل البيت حتّى نشأ ابنه المشؤوم عبد الله». ربیر همواره از ما اهل بیت بود تا اینکه پسر ناخجسته‌اش بزرگ گشت... (نهج البلاغه، صبحی صالح، حکمت ۵۵۵).

۲. سیوطی، عبد الرحمن بن ابی بکر، الدر المنثور، ج ۶، ص ۲۹۷؛ طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۱۰، ص ۶۱۶.

۳. حکیم، سید محمد باقر، علوم القرآن، ص ۴۵.

۴. معرفت، محمد هادی، التمهید فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۱۵۴.

اما در نقد این روایت باید گفت سوره توبه مدنی است و وفات ابوطالب در مکه رخ داد. پس این آیه نمی‌تواند در شأن ابوطالب نازل شده باشد.

۱- شناخت معنای آیه: فهم معنای سخن، اعم از آیه و غیره، چه معنای وضعی و چه معنای عرفی آن، نیازمند شناخت جوامع زمانی آن است. از این رو، در بسیاری از آیات، علم به مکی یا مدنی بودن آن، قرینه‌ای برای فهم معنای آیه است.^۲

شایان یادآوری است که ارجاعات لزوماً به معنای اعتقاد مؤلفان به مطالب ذکر شده نیست، بلکه به معنای وجود آن مطالب در آن منابع است.

۱. توبه (۹): ۱۱۳. برای روایت نک: سیوطی، «الدرر المنجی» ج ۱، ص ۱۱۳. لباب النقول، ص ۱۱۳. سعید بن مسیب از پدرش نقل می‌کند که گفت: وقتی مرگ ابوطالب را فرا رسید رسول خدا نزد او آمد در حالی که ابوجهل و عبدالله بن ابی امیه نزد او بودند، پیامبر گفت: ای عمرو، بگو لا اله الا الله تا نزد خدا از تو دفاع کنم. ابوجهل و عبدالله گفتند: ای ابوطالب، آیا از دین عبدالمطلب بر می‌گویی؟ ابوطالب گفت: بر دین عبدالمطلب هستم پیامبر گزیده‌ای که منعی نمی‌تواند برایت استغفار می‌کنم و این آیه نازل شد: بر پیامبر و کسانی که ایمان آورده‌اند سزاوار نیست که برای مشرکان - پس از آنکه برایشان آشکار گردید که آنان اهل دوزخند - ضرب آمرزش کنند، هر چند خویشانند [آنان] باشند. عبارت منقول از نهج البلاغه دربارهٔ ریب ریایانگر کجروی او از مسیر ولایت علوی است و به طور غیرمستقیم به ناخلف بودن فرزند او یعنی عبدالله بن زبیر اشاره دارد. بهتر است به ماجرای جنگ جمل و اصرارهای عبدالله مبنی بر دعوت به جنگ با علی علیه السلام اشاره شود.

۲. میر محمدی زرنندی، سید ابوالفضل، تاریخ و علوم قرآن، ص ۳۲۶.